

FTAXP:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Алиева Г.А., Туребекова Б.А.*, Калдыгозова С.Е.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАРАПАЙЫМ СӨЙЛЕМ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ
СИНОНИМИЯСЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕРУІ**

*Автор-корреспондент: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Түйін: Мақала түркі тілдеріндегі жай сөйлемді зерттеуге арналған. Жай сөйлем тіл жүйесінің синтаксис деңгейінің негізгі бірлігі болып саналады. Қазіргі тіл білімінде синтаксистегі сөйлем үлгісі тіл бірлігі болып табылады. Жай сөйлем моделі жай сөйлем теориясының маңызды аспектілерін зерттеуге көмектеседі. Оларға синонимия сұрақтары мен жай сөйлем үлгілерінің түрленуі жатады. Модельдің өзі құрылымдық схема мен пропозициядан тұрады. Бір пропозиция шеңберінде әртүрлі құрылымдық схемаларды бөліп көрсетуге болады. Дегенмен, үлгі деңгейіндегі жай сөйлемнің синонимі әлі де аз зерттелген. Мұнда изосемиялық және изосемиялық емес модельдер, гипермодель т.б ұғымдар қолданылады. Соған қарамастан түркі тілдерінің материалында синтаксистік синонимдердің салыстырмалы түрде толық сипаттамасы әлі де жоқ. Көп жағдайда жай сөйлемнің синонимдерін шектеп, үлгілерін өзгерту мәселесі туындайды. Жай сөйлем моделінің құрылымдық және семантикалық нұсқаларын сипаттау үшін жай сөйлем моделі парадигмасы ұғымына жүгінген жөн. Бұл ұғым жай сөйлем үлгілерінің жүзеге асу формаларын зерттеу үшін қолданылады. Ол предикативтілік синтаксистік категориясымен байланысты. Жай сөйлем үлгілерінің парадигмасы предикат түріндегі. Мақалада қарастырылған мәселелер аспектісінде тағы бір перспективті ұғымы болып гипермодель ұғымы табылады. Мақала авторларының пікірінше, бұл ұғым жай сөйлемнің үлгілеріне қатысты синонимдік блоктарды құруға көмектесе алады. Бүгінгі күні мұндай ұғым жай сөйлемнің етістік үлгілеріне қатысты салыстырмалы түрде толық сипатталған. Бұл ұғымды полипредикативті сөйлемге де жеткізуге болатыны анық. Түркі тілдеріне жай және күрделі сөйлемдегі синтаксистік қатынастың білдіру тәсілдерінің изоморфизмі тән. Демек, гипермодель ұғымы түркі тілдерінің синтаксистік құрылымының осы екі деңгейіндегі синонимия мен вариацияны ажыратуға көмектеседі. Осы негізде синтаксистік құрылымдардың аналитикалық және синтездік даму тенденцияларын байқауға болады.

Кілт сөздер: жай сөйлем, үлгі, синоним, вариация, парадигма, филология, синоним, символ

МРНТИ: 16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Алиева Г.А., Туребекова Б.А.*, Калдыгозова С.Е.
старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ф.н., доцент, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СИНОНИМИЯ И ИЗМЕНЕНИЕ ПРОСТЫХ МОДЕЛЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

*Автор-корреспондент: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Аннотация: Статья посвящена вопросам изучения простого предложения в тюркских языках. Простое предложение считается основной единицей этого уровня системы языка. В современной лингвистике единицей языка в синтаксисе признается модель предложения. Модель простого предложения помогает исследовать важные аспекты теории простого предложения. К их числу относятся вопросы синонимии и варьирования моделей простого предложения. Сама модель состоит из структурной схемы и пропозиции. В рамках одной пропозиции можно выделять разные структурные схемы. Однако синонимия простого предложения на уровне моделей еще мало изучена. Здесь используются такие понятия, как изосемическая и неизосемическая модели, гипермодель и др. Тем не менее относительно полного описания синтаксической синонимии на материале тюркских языков еще нет. Во многих случаях встает проблема раграничения синонимии и варьирования моделей простого предложения. Чтобы описывать структурные и семантические варианты модели простого предложения, важно обратиться к понятию парадигма модели простого предложения. Это понятие используется для изучения форм реализаций моделей простого предложения. Оно связано с синтаксической категорией предикативности. Парадигма моделей простого предложения ориентируется на изменения формы предиката. Другим перспективным понятием в аспекте рассматриваемых в статье проблем является понятие гипермодели. По мысли авторов статьи, данное понятие может оказать содействие в выстраивании синонимических блоков применительно к моделям простого предложения. На сегодняшний день такое понятие относительно полно описано применительно к глагольным моделям простого предложения. Ясно, что это понятие может быть распространено и на полипредикативное предложение. Для тюркских языков характерен изоморфизм способов выражения синтаксических отношений в простом и сложном предложениях. Поэтому понятие гипермодели поможет разграничить синонимию и варьирование на этих двух уровнях синтаксического строя тюркских языков. На этой основе можно проследить тенденции развития аналитизма и синтетизма синтаксических конструкций.

Ключевые слова: простое предложение, образец, синоним, вариация, парадигма, филология, синоним, символ

IRSTI: 16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3468>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7414>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8071>

Alieva G.A., Turebekova B.A.*, Kaldygozova S.E.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

candidate of philological, associate professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.

SYNONYMY AND MODIFICATION OF SIMPLE SENTENCE MODELS IN TURKIC LANGUAGES

*Corresponding author: gulnara.alieva@auezov.edu.kz

Abstract: The article is devoted to the study of a simple sentence in the Turkic languages. A simple sentence is considered the basic unit of this level of the language system. In modern linguistics, a sentence model is recognized as a unit of language in syntax. The simple sentence model helps to explore important aspects of simple sentence theory. These include issues of synonymy and variation of models of a simple sentence. The model itself consists of a block diagram and a proposition. Within the framework of one proposition, different structural schemes can be distinguished. However, the synonymy of a simple sentence at the model level is still poorly understood. Concepts such as isosemic and non-isosemic models, hypermodel, etc. are used here. Nevertheless, there is still no relatively complete description of syntactic synonymy based on the material of the Turkic languages. In many cases, there is a problem of delineating synonymy and varying models of a simple sentence. To describe the structural and semantic variants of the simple sentence model, it is important to refer to the concept of the paradigm of the simple sentence model. This concept is used to study the forms of realizations of simple sentence models. It is related to the syntactic category of predicativity. The paradigm of simple sentence models focuses on changes in the form of the predicate. Another promising concept in the aspect of the problems considered in the article is the concept of a hypermodel. According to the authors of the article, this concept can assist in building synonymous blocks in relation to models of a simple sentence. To date, such a concept is relatively fully described in relation to verbal models of a simple sentence. It is clear that this concept can also be extended to a polypredicative sentence. The Turkic languages are characterized by isomorphism of ways of expressing syntactic relations in simple and complex sentences. Therefore, the concept of a hypermodel will help to distinguish between synonymy and variation at these two levels of the syntactic structure of the Turkic languages. On this basis, it is possible to trace the trends in the development of analyticism and synthetism of syntactic constructions.

Key words: simple sentence, sample, synonym, variation, paradigm, philology, synonym, symbol

Кіріспе

Қарапайым сөйлем модельдері - синтаксистік деңгейдегі тілдің эмикалық бірліктері. Түркі тілдерінде олар модельдер жүйесін құрайды. Жүйе ішінде жүйелік қатынастар анықталады. Мұндай қатынастардың бір түрі-синонимия мен вариация қатынастары. Модель опциялары гипермодельдерде біріктірілуі мүмкін. Түркі тілдерінің қазіргі синтаксисі тіл мен сөйлеу бірліктерін нақты ажыратады. Бүгінгі таңда синтаксистегі тіл бірліктері ретінде модельдер зерттелуде. Қарапайым сөйлем моделі тілдік жүйенің осы бөлігінің негізгі бірлігі ретінде танылады. Оларды зерттеуде модельдер арасындағы жүйелік қатынастардың сипаттамасы маңызды орын алады.

Зерттеу мақсаты: Түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерінің синонимиясы және өзгеру факторларын анықтау болып табылады. Синтаксистік құрылымның синонимдік өзгеруінің шарты модельдің типтік мазмұнын анықтау. Сөйлемнің семантикалық константаларының мағынасы ретінде түсінілетін типтік мағына және модель сөйлемнің семантикалық құрылымы және оның семантикалық-грамматикалық құрылымын дәлелдеу. Зерттеудің міндеті: 1)изосемиялық және изосемиялық емес модельдердің синтаксистік синонимдермен байланысын сипаттау; 2)нақты гипермодельдерге құрылымдық-семантикалық модельдерді салу схемаларын қарастыру; 3)түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерінің синонимиясы және өзгеру факторларын анықтау; 4) сөйлемнің семантикалық константаларының мағынасын қарастыру

Материалдармен әдістер

Теориялық талдау

Синтаксистік өрістегі модельдер бір-бірімен белгілі бір қатынастарға түседі.

Синонимия қатынастарының синтаксисіндегі даму идеясы Т.П.Ломтевтің еңбектерінде жатыр. Синтаксистік синонимия мәселелеріне Т.П.Ломтевтің [5], Г.А.Золотованың [3;4] еңбектеріндегі синтаксистік зерттеулердің құрылымдық-семантикалық бағыты шеңберінде тәсіл ұсынылды, онда синтаксистегі Семантиканың орны туралы мәселенің басқа шешімі табылды.

Синонимділікті белгілеу кезінде Т.П.Ломтев [5] синтаксистік позициялардың сәйкестігін бірінші орынға қояды. Т.П.Ломтевтің айтуынша, бір негізгі мағынаның әртүрлі реңктерін білдіретін әртүрлі грамматикалық құралдар синтаксистік синонимияға қатысты. Ол сонымен қатар грамматикалық құрылымдарды күрделендіруде, байытуда және саралауда синтаксистік синонимияның маңызды рөлін атап өтеді [5,31].

Т.П.Ломтевтің позиция теориясымен функционалды синонимия теориясы жақындасады. Г.А.Золотованың еңбектеріндегі синтаксистік синонимдер "аттас, бірақ әр түрлі формадағы компоненттердің бірдей жиынтығымен қалыптасатын" бірліктер деп аталады [4, 82]. Аттас ұғымы синонимдік бірліктерді сипаттайтын (сөйлеу бөлігінің кіші класының мағынасын қамтитын) олардың семантикалық инварианттылығының негізі ретінде қарастырылады.

Ұсыныс деңгейінде С.Н.Цейтлин синонимдік құрылымдар арасындағы айырмашылықтардың үш түрін атап өтеді: 1) бірқатар сындыруларда бұл айырмашылықтар өте нәзік реңктердің сипатына ие, сондықтан сөйлемдерді салыстырған кезде: «ол қырық жыл бойы мұғалім болған» және «ол қырық жылдан бері мұғалім болған», ол бірінші жағдайда аталған тақырыптың үлкендігіне баса назар аударылғанын байқайды; 2) стилистикалық немесе экспрессивті - стилистикалық жоспардың алшақтықтары; 3) ұқсас синонимдер қатарында қайталанбайтын жеке, мәндердегі шамалы алшақтықтардың болуы мүмкіндігі [8].

Г.А.Золотова синтаксистік синонимияны келесідей анықтауды ұсынады «жалпы типтік мәні бар бірнеше модельдер арасындағы қатынастар»[3]. Г.А.Золотованың еңбектерінде синтаксистік синонимия мәселесі сөйлемнің типтік мәні туралы ілім тұрғысынан әзірленуде [3;4]. Г.А.Золотова құрылымдық-семантикалық компоненттердің аттас белгісі бар бірдей типтік жағдайды қайталайтын сөйлемдердің әр түрлі құрылымдық модельдерін синоним деп санайды. Семантикалық-грамматикалық абстракцияның әртүрлі сатыларының қатынасын білдіретін модель мен типтік мәнің қатынасында әр түрлі тілдік бірліктердің синонимиясы мен омонимиясының құбылыстары негізделген тілдік белгінің асимметриялық дуализмі көрінеді. Өрнек жоспарын білдіретін сөйлем моделі және оның мазмұн жоспарын білдіретін типтік мәні ажырамас бірлікті құрайды, оның бір жағы екіншісінің болуына байланысты. Дегенмен, бұл тараптар арасында нақты сәйкестік жоқ, бұл сөйлем модельдеріндегі синонимия мен омонимия құбылыстарын анықтайды. Синонимия жалпы типтік мәні бар бірнеше көп құрылымды модельдер арасындағы байланысты болжайды. Мысалы, синонимдер: ғалым эксперимент жасайды-ғалым эксперимент жүргізеді-ғалым эксперимент жүргізеді. Мақала көркем мәтіндерден, грамматикалық сипаттамалардан және ақпарат берушілермен жұмыс істеуге арналған сауалнамалардан алынған эмпирикалық сөйлеу материалына негізделген. Авторлар негізінен синтаксистік модельдеу және лингвистикалық сипаттау, салыстырмалы жіне жүйелеу әдістерін қолданды. Типтік мәнді бір модель немесе бірқатар синонимдік модельдер ұсынуы мүмкін. Мәселен, мысалы, типтік мән «тақырып және оның белгісі» сөйлемнің бір моделімен ұсынылуы мүмкін: қызметкер ынталы; оның бет-әлпеті мәнерлі; ол өзіне сенімді. Дәл осындай мәнді бірқатар синонимдік модельдер арқылы білдіруге болады. Сол компоненттер предикативті түрде байланысты (зат пен сапаның мәнімен), бірақ олар басқаша жасалады: қызметкер еңбекқорлықпен ерекшеленеді; қызметкер еңбекқорлықпен ерекшеленеді; қызметкер еңбекқорлықпен сипатталады және т.б. осылайша, типтік мағына ұғымы сөйлемнің семантикалық құрылымын білдіреді.

Нәтижелер мен талқылау

Синтаксистік синонимияның мәні, осылайша, әртүрлі модельдер арқылы жалпы типтік мәнді ұсыну мүмкіндігі болып табылады. Номинация әдістерін ажырату үшін ұсыныстың изосемиялық және изосемиялық емес моделі сияқты ұғымдар енгізіледі. Изосемиялық модель ұғымын бірқатар заманауи авторлар қолданады[7]. Алайда модельдердің синонимділігінің негізі типтік мазмұнның сақталуы емес, сөйлемдердің «денотативті құрылымының» сәйкестігі болып табылады (синонимдік құрылымдарда субъект, объект және т.б. сияқты жалпы компоненттердің болуы міндетті). Синонимдер саны бастапқы сөйлем компоненттерінің субъект позициясын - сөйлемдегі бірінші позицияны алу қабілетімен анықталады. Синтаксистік модельдердің синонимдік проблемасы жұмыста шешіледі, керісінше, олардың айырмашылықтары проблемасынан гөрі бірдей атаулы бірліктер жиынтығы бар сөйлемдердің ұқсастығы мәселесі ретінде қарастырылады, бұл құбылысты жеке сөйлемдерден тыс – мәтін деңгейіне шығарады.

Изосемиялық модель номинацияның тікелей әдісі ретінде қызмет етеді және типтік мәнді синтаксистік компоненттермен білдіреді, олардың мәні сөйлеудің оны білдіретін бөлігінің негізгі мағынасына сәйкес келеді [3].

Изосемиялық емес модель шындықты номинациялаудың жанама тәсілі болып табылады және сөйлеу бөлігінің ішкі класының категориялық мәні мен бірліктердің жартылай семантикасының алшақтығы байқалатын бірліктерден тұрады. Синонимдік конструкциялардың синтаксистік айырмашылықтарын жүзеге асыру орны-белгілі бір мәтіндік кеңістік-сөйлеудің коммуникативті түрі. Дәл осы аспектіде осы жұмыста синонимдік құрылымдардың атаулы және етістік предикаты бар синтаксистік қасиеттері зерттеледі. Сөйлемнің құрылымдық-маңызды компоненттерінің сөзжасамдық қауымдастығына негізделген синтаксистік синонимдерді бөліп көрсету орынды болып көрінеді. Бұл компоненттердің әртүрлілігі, біздің жағдайда субъект күйінің мәні, синонимдер қатарында өзгермелі ұсынылған типтік мәнді көруге мүмкіндік береді. Жұмыста біз: 1)номинативті мағынаның сәйкестігі; 2)сөзжасамдық қауымдастықты ескере отырып, лексикалық құрамның сәйкестігі негізінде етістік және субстантивті сөйлемдер арасында синтаксистік синонимия мүмкін болатын көзқарасты ұстанамыз; 3)грамматикалық мағынаның сәйкестігі. Грамматикалық мағыналардың көрсеткіштерінің айырмашылығы осы мағыналардың субстантивті предикатында байлам, ал етістік предикаты бар сөйлемде етістіктің өзі болатындығына байланысты.

Номиналды және етістік конструкцияларының семантикалық арақатынасы, ең алдымен, етістікпен номинативті, жергілікті тіркестердің сөзжасамдық байланыстарына байланысты. Бір синтаксистік функцияда қолданылып, бір-біріне семантикалық жақын бола отырып, олар мүмкіндік береді мүмкіндік бір-бірін алмастырады, бұл оларды бір-бірінің орнына қарастыруға мүмкіндік береді. Зат есім мен етістіктің предикаты мағынасы жағынан мүмкіндігінше жақын болған жағдайда да, олар бір-бірін қайталамайды, мүлдем эквивалентті емес. Етістік іс-әрекетке айналдырмайды, бірақ іс-әрекетте қамтылған процедураны көрсетеді. Субстантивті предикаттар неғұрлым мәнерлі, мәнерлі, өйткені номинативті және жергілікті жағдайлардың формасы кеңістіктік реңк береді: субъект күймен толтырылған кеңістіктің ішінде орналасқан, бұл күйдің толықтығы туралы әсер қалдырады.

Тіл бірлігі ретінде бір сөйлем нақты сөйлеу құрылымдарының шексіз жиынтығына сәйкес келуі мүмкін. Сөйлем модельдерінің өзгеруі туралы мәселе сөйлем парадигмасы ұғымымен тікелей байланысты. Зерттеушілер арасында парадигма туралы бірыңғай түсінік жоқ. Н.Ю.Шведованың түсінігінде парадигма-бұл жалпы предикативтілік категориясын білдіретін сөйлем формаларының жүйесі. Н.Ю.Шведованың парадигма туралы ілімі келесі ережелерге негізделген: сөйлемнің грамматикалық мағынасы-предикативтілік, яғни модальды-уақыттық мәндер кешені; предикативтілік бірқатар жеке мәндер түрінде болады-модальды және уақытша; нақты модальды - уақыттық мәндер сөйлемнің ресми

ұйымдастырылуындағы белгілі бір өзгерістермен көрінеді. Бұл өзгерістер парадигманы құрайтын сөйлем формалары деп аталады.

Сөйлемдегі модальды-уақыттық мағыналардың тасымалдаушысы етістік болып табылады, осылайша сөйлем парадигмасы етістіктің парадигмасына теңестіріледі. В. А. Белошапкова парадигмаға құрылымдық схеманың нақты өзгеруін ғана емес, сонымен қатар (парадигманы кеңінен түсіну кезінде) лексикалық толтыруды сақтай отырып, оны басқа синтаксистік бірліктердің схемаларына айналдыруды қамтиды. М.И.Черемисина вариация мәселесін шешуге тырысты. Ол модельдер мазмұн жағынан өзгертінін жазады. Сонымен, өрнек тұрғысынан сөйлемнің қажетті пәндік мүшесі әр түрлі жағдайлардың формаларында көрінуі мүмкін, ал мазмұн тұрғысынан вариация белгілі бір пәндік позицияның категориялық-лексикалық мазмұнымен, атап айтқанда оның жеке аты, пәндік немесе географиялық тұжырымдамасы бар – жоғымен байланысты [6,71].

Осылайша, модель / нұсқа ұғымдарының арақатынасы айқын және оңай анықталады. Бірақ белгілі бір модельдің мәртебесін анықтау қиын болатын жағдайлар бар (ол тәуелсіз ме, әлде кейбір модельдің нұсқасы ма). Бұл жағдайда модельдерді тәуелсіз модельдер мәртебесінен айырмай біріктіретін гипермодель туралы айту керек шығар.

Осы жұмыстағы модельдер мен олардың нұсқаларын сипаттаған кезде біз Новосибирск синтаксистік мектебінің тұжырымдамасын ұстанамыз. Өрнек тұрғысынан біз парадигматикалық және құрылымдық сияқты вариация түрлерін бөліп көрсетеміз. Модельдің парадигматикалық өзгеруі бет, сан, уақыт, модальділік сияқты синтаксистік категориялармен анықталады, өрнек. Мысалы: ұйғыр. Эльдар толиму эмгәкчан адәм - Эльдар өте еңбеккор адам (бұл сөзсіз; мен білемін).

Модель деңгейіндегі жеке, уақытша, аспекттивті, модальды және басқа да грамматикалық сипаттамалар еркін айнымалылар ретінде көрінеді: олар бір модельде еркін өзгереді [2,52]. Предикативті түйін-бұл предикат пен бірінші актанттың бірлігі, ол субъектімен немесе тек предикаттың жеке көрсеткіштерімен немесе субъектінің Елеулі болмауымен көрінеді.

«Ең дұрысы» - бұл предикативті түйін және оны бином ретінде ойлау керек, бірақ бұл әрдайым бола бермейді. Мысалы, тува тілінде, Оңтүстік Сібірдің басқа түркі тілдерінен айырмашылығы, жергілікті сөйлемдерде уақытқа байланысты локализатордың жағдайы өзгереді; Бұл сөйлемдерде өткен және болашақ шақтарда - тур; өткен шақта - тур-ган және - д формаларында; өткен шақ берілуі мүмкін байланыстырусыз сөйлемдегі локализатордың деративті формасы. N_{loc} формасы өткен шақтағы байламды тұтынуды міндетті емес етеді.

Қол жетімділік модельдерінің құрылымдық өзгеруі келесі модификациялармен анықталады: бар предикатының болуы / болмауы: жоқ нұсқа бар стилистикалық тұрғыдан көркем әдебиетпен шектелген, мысалы: ұйғ. Йезиниң алдида йешил дала - Ауылдың алдында жасыл дала. Типті сөздердің болуы / болмауы *киши, адәм* 'адам': түр сөздері бар нұсқа *киши* модальды-стилистикалық реңкті жеткізеді, мысалы: ұйғыр. Мурат тәтур адәм - Мұрат қыңыр адам (бұл сөзсіз; мен білемін).

Мазмұн жоспарындағы вариация категориялық-лексикалық мазмұнмен байланысты, атап айтқанда-оның бет-әлпет сөзін немесе затты алып жатқандығына байланысты: -егер кеңістіктік мағынасы бар сөз (географиялық тұжырымдама) локализатор ретінде әрекет етсе, модель қол жетімділігін, орналасқан жерін білдіреді; егер локализатордың орнын тұлға деген сөз алса, онда біз иелік ретінде анықтайтын семантика көрсетіледі. Вариацияның бұл аспектілері жиі бір-бірімен байланысты болып шығады және біз бұл байланысты табиғи деп белгілеген кезде вариация ерекше мәнге ие болады. Негізінде, әр модельде жеткілікті кең «вариация спектрі» бар, оның шетінде құрылымдық-семантикалық нұсқалар орналасуы мүмкін, екі жағынан да орталықтан едәуір алыс. Бірақ егер форма мен семантиканың сынуы қандай жағдайда болатынын көрсетуге, осы сынудың заңдылығын анықтауға болатын болса, онда лексикологиядағы сияқты бірыңғай өзгермелі модель туралы айтуға негіз бар.

Тармақталған вариацияның арқасында әр түрлі модельдер бір-бірімен араласып, сөйлеушілерге ой мен сезімнің нәзік реңктерін білдіруге мүмкіндік береді. Екі семиотикалық жоспардағы сөйлем модельдерінің өзгеруі-өрнек жағынан да, мазмұн жағынан да - синтаксистің тағы бір маңызды теориялық мәселесі. Басқа белгілер сияқты, модель қажеттілік бойынша ұсыныстар өзгермелі. Синтаксистік сипаттама модельде оның жеке басын бұзбай өзгеруі мүмкін екенін көрсетуге арналған. Әр түрлі лексикалық мазмұн модельдің жеке басын бұза алмайтыны анық. Лексикалық мазмұны бойынша мүлдем басқа әр түрлі тіркестер бір модельді білдіреді.

Лексикалық мазмұнның әртүрлілігі де, предикаттың формасы да жеке, уақытша, аспекттивті, модальды (мысалы, ұйғыр. Айға диққәт селип қараңлар – Айға мұқият қараңыз – модельдің құрылымына және факультативті қосалқы және негізгі мүшелердің пайда болуына немесе жоғалуына (болмауына) әсер етпейді – мысалы, сөз тіркестерінде субъектінің болмауы, сөз тіркесіндегі анықтама. Мысалы: тува. *Хөөкүй авамны дүжсей берип-тир мен - Мен түсімде кедей анамды көрдім.* Осы жағдайлардың барлығында модельдің кез-келген өзгерісі туралы айтуға негіз жоқ: бұл айырмашылықтар тек осы модельді сөйлеуде жүзеге асыруға қатысты.

Осылайша, модельдердің өзгеруі туралы айтуға құқығымыз бар Теориялық шеңберді анықтау маңызды. Вариацияның міндетті шарты предикативті орталықтың өзгермейтін құрылымын және негізгі синтаксистік семантиканы, яғни жағдайдың семантикалық схемасын сақтау, оның қатысушылары арасында рөлдерді бөлу болуы керек [1, 38].

Біз ұсыныс модельдерінің екі түрін ажыратамыз. Бірінші көрініс жағдайдың кейбір пәндік қатысушысының пайда болуымен және жойылуымен байланысты (модельдегі тиісті позиция), бұл модельдің негізгі синтаксистік семантикасын өзгеріссіз қалдырып, жағдайды сипаттаудағы кейбір реңктің өзгеруіне әкеледі. Вариацияның екінші түрі актанттардың біреуінің грамматикалық (іс) формасының өзгергіштігімен байланысты, бұл сонымен қатар жағдай туралы түсініктің өзгеруіне әкеледі, бірақ бұл модельдің негізгі мағынасын өзгертпейді.

Бірінші типтегі вариацияның мысалы ретінде эмоционалды бағалау түрінің предикаты бар бір бөліктен тұратын сөйлем моделі болуы мүмкін: татар. *Эссе – Ыстық; Суык – Суык; Әйбәт – Жақсы* т.б. Бұл предикаттардың өзі жеке тұлға ретінде бағаланатын сөйлемдер құруға қабілетті. Мұндай ұсыныстардың модальды-уақыттық жоспары-осы сәттің шындығы. Спикер мұнда өзінің сезімі мен тәжірибесіне негізделген бағалау субъектісі ретінде әрекет етеді. Егер біреу айтса: *Суык!* – бұл оның өзі осы суықты бастан өткергенін және сезінгенін білдіреді, ол үшін объективті сипатқа ие тікелей эмпирикалық шындық; егер "суык!" бұл мен үшін де, бәрі үшін де. Мұндай түрдегі предикаттар субъектінің позициясына ие емес, бірақ оларда жанама субъектінің позициясы бар, ол зат есімнің немесе есімдіктің даталық формасымен алмастырылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда сипатталған жағдай жеке адамның тәжірибесі ретінде пайда болады (бұл тәжірибеге, басқалардың сезіміне немесе ерекше болуы мүмкін). Бұған жақын жағдай түркі тілдеріндегі сияқты тікелей қосымшасы бар ұсыныс моделі жағдайында да байқалады басқа алтай тілдерінде ол айыптау түрінде де, белгісіз түрінде де, бастапқы жағдайда да әрекет ете алады. Іс формасын таңдау өзара әрекеттесетін факторлардың тұтас кешеніне байланысты, сондықтан белгілі бір тілде әрекет ететін барлық заңдылықтарды анықтау күрделі қиындықтармен байланысты, бірақ бұл таңдау бар екендігі сөзсіз және ол мағынаның реңктерімен байланысты – негізгі семантиканың өзгермейтіндігімен.

Сөйлемнің әр түрлі модельдерінде әр түрлі диапазон болады; етістік модельдерінде ол әдетте атауларға қарағанда кеңірек болады. Алайда, өзгерудің жалпы принциптері салыстырмалы түрде біркелкі. Сондықтан тілдің жалпы синтаксистік сипаттамасында бұл принциптерді ең өзгермелі модельдердің аз санында көрсету маңызды, содан кейін қалған модельдердің өзгеру саласындағы маңызды ерекшеліктер мен шектеулерді қысқаша ғана көрсету керек.

Сөйлемдердің (модельдердің) парадигмалары екі жағынан құрылуы керек: теориялық тұрғыдан – парадигманы ұйымдастыруға қабілетті синтаксистік категорияларды талдау және анықтау арқылы және эмпирикалық түрде – жеке модельдердің нақты грамматикалық өзгеруін талдау арқылы. Ұйғыр, татар сияқты түркі тілдерімен, сондай-ақ Сібірдің түркі тілдерімен жұмыс істеу тәжірибесі бұл мүмкіндіктердің әртүрлі модельдер арасында қалай ерекшеленетінін көрсетті; барлық модельдерде императив жоқ, барлығы уақыт бойынша өзгермейді, басқа шектеулер де бар [9; 10].

Мұнда жай сөйлем жүйесіндегі сын есімдер еңкеймейді, предикативті атаулар (предикативтер) тек белгісіз (номинативті) түрінде болады - мұнда шығармашылық предикативті жоқ. Оңтүстік Сібірдің түркі тілдерінде оқшауланған және тұлғасыз сөйлемдер жарқырайды, бүгін ол қатып қалды. Номиналды предикаты бар сөйлемдердің валенттілік құрылымы етістік сөйлемдерге қарағанда айтарлықтай ерекшеленеді. Атаулардың өзіндік валенттілігі жоқ. Номиналды предикат пен субъектінің (субъектінің) атауы арасындағы қатынастар басқа заңдылықтармен анықталады. Осы тұрғыдан алғанда, предикат позициясына енетін атау табиғи түрде предикативті белгінің семантикасын алады, оның артында белгілі бір тұлға немесе зат емес, жалпы категория көрінеді; егер бұл зат есім болса, онда белгі жыныс ретінде, белгілі бір зат немесе аталған тар ұғым сәйкес келетін кең ұғым ретінде пайда болады, субъектімен ұсынылған. Мысалы: ұйғыр. *Аян муаллим* - *Аян оқытушы*. Предикат-қатынас атауы кейде қосымша валенттіліктерді ашады, өйткені қатынастар әрқашан кем дегенде екі субъект немесе объект арасында болады. Мысалы: *Салима бизнің кичик қизимиз* - *Салима-біздің кіші қызымыз*. Қарым-қатынас атаулары, мысалы, туыстық терминдер болып табылады, олар міндетті түрде өзімен бірге генитикалық жағдайда «детерминант» актантын қажет етеді. Зат есімдерден айырмашылығы, сын есімдер аталған адамға немесе затқа қатысты белгілі бір белгіні «бөлектейді» субъектілер. Мысалы: *Мурат қавул* – *Мурат мықты*; *Дилярам йеқимлиқ* - *Диляра тартымды*. Номиналды предикаттар ретінде жанама септік, септік-септік формалары және зат есімдердің қызметтік атаулармен тіркесімі, сондай-ақ орын үстеулері де болуы мүмкін. Мұндай предикаттар заттар мен беттердің орналасуын сипаттайтын модельдерге тән. Мысалы: *Анам өйдә* - *Анам үйде*. Номиналды предикаттар жүйесінде белгілі бір кеңістікте болатын немесе бар объектілердің атауларымен болжанатын болуы, болмауы және саны туралы предикаттар ерекше орын алады. Мұндай предикаттар - *бар, йоқ, көп, аз, нұрзун т.б. Мыс: Мәндә китап бар* - Менде кітап бар.

Зерттелетін типтегі конструкцияларда семантикалық предикаттың келесі түрлері келтірілген: а) болу предикаты; б) болмау предикаттары; в) сандық сипаттаманың предикаттары; г) орналасу предикаттары; д) жіктеу предикаттары; е) предикаттар-қатынас атаулары; ж) сапалық сипаттаманың предикаттары. Зерттелген сөйлемдерде предикаттармен, болуының/ болмауының/ сандық сипаттамасының айқын атауларымен, субъект және актант - локализатор үнемі актанттар ретінде әрекет етеді.

Түркі тілдерінің атаулы модельдерінің саласы зерттеуші үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ол әзірге салыстырмалы түрде нашар зерттелген. Осы модельдердің толық тізімдемесі, олардың шамамен саны мен сапасы, әр түрлі туыстық және туыстық емес тілдердегі атаулы модельдердің азды-көпті сәйкестігі туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Бұл ішкі жүйе, әдетте, күрделілігіне және әртүрлі модельдер мен олардың нұсқаларын ажыратуға мүмкіндік беретін нақты критерийлердің болмауына байланысты қиын. Бұл, біріншіден, белгілі бір жерде орналасқан заттардың болуы, болмауы және сандық сипаттамасы семантикасы бар модельдердің микрожүйесі, олар құрылымдық және семантикалық түрде біреудің/ бір нәрсенің орналасу (болу) моделіне қарсы тұрады, екіншіден, жеке тұлға мен түрдің бір жерде пайда болу модельдерінің микрожүйесі. объектінің кең класы (жынысы) және сипаттамасы, оған белгілі бір белгілерді жатқызу. Мүмкіндігінше әр модельдің тән өзгеруі және әр түрлі модельдер мен олардың нұсқалары

арасындағы жүйелік қатынастар байқалады. Басқа «іргелес» микрожүйелердің кейбір модельдері салыстыруға тартылады.

Атаулы типтегі сөйлемдерде статикалық предикат бар: 1) болу предикаты - болуы, болмауы; иелену, иеленуі, тиесілілік предикаты; 2) біліктілік предикаты (ол дәрігер); 3) локализация предикаты (үй бақшада орналасқан).

Бір компоненттен тұратын атаулы сөйлемдер ядролық құрылымдардан тыс қалатын сияқты. Бірақ құрылымдық схемалар тізіміне предикаттары бар / жоқ (бар және бар) «болу» және «болу» семантикасы бар схема кіруі керек. Тува тілінде қолданыстағы істі, қолма-қол объектіні теріске шығару кезінде өзгерту жоқ. Үшінші компоненттің, локализатордың мәртебесі әлі де нақтылауды қажет етеді. Атаулы жай сөйлемдер жүйесінде тақырыптық тақырыбы бар және локализатор-ремасы бар бірнеше екі компонентті модельдер (құрылымдық схемалар) бар. Номиналды предикат сөздермен көрсетілген номиналды компоненттен тұрады *бар* 'есть', *йок* 'нет', *көп* 'много', *аз* 'мало', белгісіз жағдайда зат есіммен (**белгі NNom**), жергілікті жағдайдағы зат есім (NLoc-қазіргі, NDat-өткен шақ-, аффиксі бар зат есім =ники/=нинки (иелік мәні) (гениталды аффикс =*ниң* және сөзжасам аффиксі =ки), бөлшектері бар зат есім -ла / - ле. Номиналды предикат предикативтердің бірнеше түрімен көрсетілген. Бұл рөлде белгісіз жағдайда әр түрлі семантикалық зат есімдер, сондай-ақ формальды және мағыналы қарама-қарсы модельдер құра отырып, сын есімдер мен орналасу локализаторлары бар [10, 39]. Оларды сұрақ есімдіктерінің таңбалары мен тізбектері арқылы ұсынуға болады:

Негізгі модельдер:

{NLoc NNom бар (cop)} - 1) кім/не бар?

Құрылымдық-семантикалық нұсқалар:

{NLoc NNom бар=ы бар}

{NLoc NNom бар=ы=н бар}

{NLoc NNom бар=ы=н=да бар}

{NLoc NNom йок (cop)} - 2) кім/не жоқ?

Құрылымдық-семантикалық нұсқалар:

{NLoc NNom йоғуси}

{NLoc NNom йоғ=y=n=да йок}

Синонимдік қатынастардың тағы бір мысалы – екі реляциялық субъектілер арасындағы туыстық немесе қасиеттік қатынас Орнатылатын (туыстық) қатынастардың семантикасы бар сөйлемдер.

Қарым-қатынас, иелік ету мәні бар модельдер:

{NNom N=ники (cop)},

{NNom NDat NNom (cop)}, {NNom N=лик (cop)}

Салыстыру мәні бар модель:

{NNom N дәк /охшаш (cop)} – кім не сияқты?

Қарым-қатынас моделі: опция көп жағдайда айқын болмаса, өте мөлдір және дәлелденетін болып көрінеді. Алайда, осы бұрышта екі немесе одан да көп формаларды бағалау критерийлері туралы мәселе қалатын жағдайлар аз емес даулы. Міне, біз біреуінде қалғымыз келетін бірнеше жағдай болуы мүмкін.

Тілде жалпы мағынасы мен предикат сипаты бойынша бір-біріне нақты қарама-қарсы бірнеше модельдер болған жағдайлар болуы мүмкін және бұл модельдердің әрқайсысының өзіндік формальды және мағыналы нұсқалары бар. Сонымен қатар, оларды ажырататын мәндер белгілі бір кең категорияда біріктіріледі. Бұл жағдайда біз гипермодель ұғымын қолдануға болады деп санаймыз, ол осы модельдерді модельдік нұсқалардан емес, модельдік мәртебеден айырмай біріктіреді.

Гипермодель **{NLoc NNom бар/йок (cop)}** келесі негізгі модельдерді біріктіреді:

{NLoc NNom бар (cop)}.

{NLoc NNom йок (cop)}.

{NLocNNom көп (cop)}.

Ұсыныс модельдері саласындағы жүйеліліктің бір көрінісі-олардың негізгі формалары мен мағыналарында бір-біріне нақты қарама-қайшы келетін модельдер функционалды түрде жақын нұсқаларды, соның ішінде синонимдік (квази-синонимдік) нұсқаларды бере алады. Мысалы, сөйлемдермен мағынада қол жетімділік жақын жабылады - иелік семантикасы бар ұсыныстар, оларды ажырату әрдайым оңай бола бермейді.

Қорытынды

Осылайша, түркі тілдеріндегі қарапайым сөйлем модельдерін зерттеу синтаксистің өзекті міндеті болып табылады. Модельдерді толық түгендеу, өзгеру мен синонимияның модельаралық процестерін ажырату мәселелері шешілуін күтуде. Олардың шешімі түркі тілдері синтаксисінің осы саласын жүйелі сипаттау міндетін іске асыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындарында оқытылатын - тіл грамматикасы, стилистика пәндерінде және түрлі арнаулы семинарлар мен курстарды жүргізуде пайдалануға болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдуллаев С. Н. Қазіргі ұйғыр тіліндегі қарапайым сөйлем модельдері. Сібір тілдеріндегі сөйлем. Алматы, 2019. 256 б. 38 бб.
2. Абдуллаев С. Н. Ұйғыр тілінің синтаксисі құрылымы. Алматы: Ғылым, 2019. 240 б. 56 бб.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. Москва: Наука, 2023. 184 с. С. 80
4. Золотова Г.А. К вопросу об объекте синтаксических исследований //Изв. Сер. лит. и яз. 2019. Т. 38. №1. С.13-23
5. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. Москва., 2018. 210 стр. С.25
6. Серээдар Н. Ч., Скрибник Е. К., Черемисина М. И. Структурно-семантическая организация предложений наличия, локализации, количества и отсутствия в тюркских языках Южной Сибири. - Новосибирск: НГУ, 2016. 280 с. С.82
7. Абишева А.А. Структура и семантика русских глагольных предложений с обязательным именным компонентом в форме винительного падежа с предлогом: Дис. ... канд. филол. наук. Астана, 2024. 183 с. С.81
8. Цейтлин С.Н. Система синтаксических синонимов (на материале русского языка) // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Москва., 2019. С.77 – 87
9. Черемисина М. И. Модель (гипермодель) описания действия {N=1 N=4 (N=7) Vtr} // Языки коренных народов Сибири. Новосибирск, 2018. Вып. 4. С.35–60
10. Черемисина М. И. Структура и типология именных предложений. Гуманитарные науки в Сибири. 2018 с. № 4. С. 96–104

Referens liste:

1. Abdullaev S. N. Razirgi uygir tilindegi karapayim soylem modelderi// Sibir tilderindegi soylem. Almati, 2019. 256 b. 38 bb.
2. Abdrllaev S. N. Uygir tilinin sintaksisi // kurulimi. Almati: Gilim, 2019. 240 b. 52 bb.
3. Zolotova G.A. Ocherk funkctionalnogo sintaksisa. Moskva: Nauka, 2023. 184 s. 80 b.
4. Zolotova G. A. K voprosu ob ob'ekte sintaksicheskikh issledovaniy. Izv. Ser. Lit. i yaz. 2019. T. 38. №1. S. 13-23
5. Lomtev T.P. Osnovy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka. Moskva, 2018. 210 s. S. 25

6. Sereeder N.Ch., Skribnik E.K., Cheremisina M.I. Strukturno-semanticheskaya organizatsiya predlozheniy nalichiya, lokalizatsii, kolichestva i otsutstviya v tuykskih yazykah Yuznoi Sibiri Novosibirsk: NGU, 2016. 280 s. S.82

7. Abysheva A.A. Struktura i semantika russkih glagolnyh predlozheniy s obyazatelnyim imennym komponentom v forme vinitelnogo padezja s predlogom: dis. ... kand. filol. Nauk. Astana, 2021, 183 s. S.81

8. Tceytlin S.N. Sistema sintaksicheskikh sinonimov. Struktura predlozheniya i slovosochetaniya v indoevropskikh yazykah. Leningrad, 2019. S.77 – 87

9. Cheremisina M.I. Model (gipermodel) opisaniya deystviya {N=1 N=4 (N=7) Vtr} // Yazyki korenykh narodov Sibiri. Novosibirsk, 2018a, Vyp. 4, pp. 35-60

10. Cheremisina M.I. Struktura i tipologiya imennykh predlozheniy // Gumanitarnyye nauki v Sibiri. 2018, №4, pp. 96-104

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Алиева Гульнара Абдугапбаровна – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Зерттеу Университеті. Шымкент, Қазақстан., e-mail: gulnara.alieva@aezov.edu.kz тел.: 7-701-621-06-24